

İSTANBUL'DA BİR İNGİLİZ KONSOLOS VEKİLİ: FITSMORİS VE ERMENİ MESELESİNE DAİR RAPORU

(A VICE-CONSUL IN ISTANBUL:
FITZMAURICE AND HIS REPORT ABOUT ARMENIAN ISSUE)

Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLI

Batman Üniversitesi, FEF. Tarih Bölümü,
iburak.birecikli@batman.edu.tr

Öz: 1907-1914 yılları arasında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde tercüman ve konsolos vekili olarak görev yapan ve Osmanlı siyasetinde etkin bir role sahip olmaya çalışan Gerald Henri Fitzmoris'in (1865-1939) kısaca siyasi faaliyetleri ve Ermeni meselesi ile ilgili raporu incelenecektir. 1896 Şubat'ında Padişah II. Abdülhamit, Ermeni meselesi konusunda bir araştırma komisyonu oluşturmayı İngiliz elçiliğine teklif etmiştir. Bu komisyona İngiliz tarafını temsilen Fitzmoris, Osmanlı tarafını temsilen de Halep Vilayeti'nden Ali Rıza Efendi ile Mustafa Nedim Efendi katılmıştır. Fitzmoris, 1895-1896 yıllarındaki Ermeni hadiselerini araştırmak amacıyla Birecik, Urfa, Adıyaman ve Besni kazalarına yaptığı gezi sırasında bir rapor hazırlamıştır. Bu çalışmada Fitzmoris'in raporundaki mübalağalı bilgiler ve bunların Avrupa basınına yansımaları incelenmiştir. Fitzmoris'in raporu dönemin gerçeklerini yansıtmamakta, aksine İngiltere ve uluslararası kamuoyu nezdinde Osmanlı karşıtlığı ve Ermeni mazlumiyeti ve mağduriyeti algısı oluşturma çabasını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Konsolos Fitzmoris, İngilizlerin Ermeni Politikası, İngiliz Büyükelçiliği, Birecik, Ermeni İğtişası.

Abstract: Gerald Henry Fitzmaurice (1865-1939) served as a dragoman and vice-consul in Istanbul, at the British Embassy from 1907 to 1914 in Istanbul. He was a weasel diplomat navigating the complex Ottoman politics of the time and trying to establish British influence within the Ottoman Government. This study aims to analyze Fitzmaurice's political activities and his report dealing with the troubles caused by the Armenians in 1895-1896. In February 1896, Sultan Abdul Hamid II invited the British embassy to assist in a commission of inquiry into these events of Armenians. This commission consisted two Ottoman officials (Ali Rıza Effendi and Mustapha Nedim Effendi) from the vilayet of Aleppo and Fitzmaurice representing the British side. During his travel to Birejik, Ourfa, Adıaman

and Behesni he prepared a report which he sent later to the British government. In this article the exaggerated information in this report and their reflection in the European media are evaluated. Thus Fitzmaurice's report consists of misinformation with he explicit aim of trying to create an anti-Ottoman and pro-Armenian view at the time that is based on the victimization of the Armenians of the Ottoman state.

Keywords: *Vice-Consul Fitzmaurice, Britain's Policy on the Armenians, British Embassy, Birejik, Armenian Disorder.*

Giriş

19.yüzyılda İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde iki görev vardı. İlki ticari ataşelik ve dragomanlık¹ olup İngiltere'nin ticari işlerine yardımcı oluyordu. İkincisi ise başta Ermeni meselesi olmak üzere gayrimüslimlerin sorunları ile meşgul olan bir görev idi. Dragoman, tercümanlık, doğu sekreterliği ve birinci sekreter görevlerini yürütür ve büyükelçiye danışmanlık yapardı.² Dragomanlık görevini Adam Block (1894'ten 1903'e kadar), Harry Lamb (1903'ten 1907'ye kadar) ve Gerald Henri Fitsmoris (1908'den 1920'ye kadar) yürütmüştür. Andrew Ryan çoğunlukla Fitsmoris'e vekâlet ediyordu ve 1920'nin sonunda müsteşarlık rütbesiyle atandı.³ İstanbul'daki İngiliz elçilik personelinin tümünün Osmanlı karşıtı olduğu bilinmekteyse de söz konusu personel bu tavırlarını saklamaya çalışmıyordu.⁴

İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki politikasını belirleyen unsurlardan biri sömürgesi olan Mısır ve Hindistan'ın muhafazası, diğeri ise sömürgelerinde yaşayan kalabalık Müslüman tebaayı elde tutmadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin sâdık bir teb'ası olan Ermeniler üzerinden Osmanlı aleyhine bir siyaset izlemekte ve Osmanlı toprağı olan Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak için her türlü faaliyeti göstermektedir.⁵ İngiliz hükümetinin Ermeni halkının durumunu düzeltmek gibi bir kaygısı yoktu. İngiltere için Anadolu toprakları İngiliz sömürgeleri açısından önem arz ediyordu. İngiliz hükümeti asker kökenli görevlileri Anadolu'nun birçok şehrine gönderdiler. Amaç Osmanlı'nın ve Rusya'nın bölgedeki askerî hareketliliğı ve Ermenilere yönelik siyasî faaliyetleri hakkında rapor hazırlamaktı. Bu raporlarla Osmanlı hükümetini sıkıştırıp anti-İngiliz bir politika takip etmelerine engel oldular. İngiliz konsolosları Kasım 1878'den itibaren Anadolu'ya geldiler. Anadolu'ya tayin edilen konsolosların görevlerinden biri de Ermeni halkına ait ıslahatların uygulanması ve Ermenilerin Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunmalarının sağlanmasıydı.⁶

1 Dragoman: Tanzimat'tan sonra tercüman yerinde kullanılır bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul: MEB., 1983, s.478.

2 Andrew Ryan, *The Last of The Dragomans*, London: Geoffrey Bles, 1951, s.124.

3 Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, Çev.Ahmet Fethi, İstanbul: TVY. Yayını, 1999, s.203.

4 Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire: 1908-1914*, London: Frank Cass and Company Ltd., 1983, s.101.

5 Erdal İter, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *OTAM*, S.6, Ankara, 1995, s.155.

6 Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, C.LXVII, S.250, Aralık 2003, s.2.

Konsolosluklar, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmanın bir aracı olarak kullanılmış, Osmanlı idaresinin ihmalinden ve güçsüzlüğünden faydalanarak resmi yetkiler kötüye kullanılmıştır. Konsoloslar bir taraftan himaye usulünü genişletmişler, diğer taraftan da gayri müslim halkı Osmanlı yönetiminden çıkmaya teşvik etmişlerdir.⁷ İngiliz elçilik (konsolosluk) görevlilerinden biri olan Fitsmoris İstanbul'da siyasi konularda istediği gibi hareket edebiliyordu. Mesela; İngiltere'nin Akabe Krizi sırasında 13 Mayıs 1906'da Sadrazam'la görüşmeleri yürüten Fitsmoris idi. İngiliz elçiliği baş tercümanı olan Fitsmoris, kendisinden kıdemce üstte olan Sadrazam'la siyaset yapıyordu. Dillerini konuşsa da iptidaî bulduğu ve ruhlarına nüfuz edemediği Osmanlıları küçük görüyordu. Babıali'ye gönderilen kripto telgraflar dâhil Osmanlı hükümetinin bazı gizli yazışmalarını elde etmişti. Fitsmoris'in siyasi tavrına en iyi örnek Balkan savaşı sırasındaki tutumuydu. Osmanlı ordusu Çatalca hattına çekildiğinde 5 Kasım 1912 günü, Bulgarların İstanbul'a kadar geleceği beklentisi ile Fitsmoris, İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in Özel Kalem Müdürü William Tyrell'e bir mektup yazdı. Mektubunda "*Constantinople*" ifadesi yerine Bulgarların İstanbul için kullandığı "*Tzarigrad*" kelimesini kullanmıştır. Fitsmoris, Tyrell'e yazdığı bir başka mektupta ise Batı'nın yıllardır beceremediği "temizliği" gerçekleştirdikleri için Balkan devletlerini tebrik etmiştir.⁸

19.asırdan beri Avrupalı konsolosların desteğiyle siyasi bakımdan kuvvetli bir Ermeni halkı ortaya çıktı.⁹ 1895 senesinde Ermeni olaylarının patlak verdiği Halep vilayetinde 12 ülkenin konsolosu veya konsolos vekili görev yapmaktaydı.¹⁰ Zeytun'daki Ermeni asi Babek ve hempalarının Halep'teki İngiliz Konsolosuna 12 Mart 1879 tarihinde yazdıkları mektuptaki ifadelerle bakıldığında aralarında bir irtibat olduğu düşünülmektedir.¹¹ Ermeni isyancılar konsolosun emrettiği gibi davrandıklarını ve silahları konsolosun gönderdiği kişiye teslim ettiklerini söylemişlerdir. Ayrıca tutuklu yoldaşlarının ne zaman hapisten çıkarılacağını ve şimdi ne yapmaları gerektiğini konsolostan sormuşlardır.¹² 1890'lardan itibaren patlak veren Ermeni olayları Batı dünyasında özellikle bir Hristiyan katliamı olarak gösterilmek istenmiştir. Bu

7 Rona Aybay, *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.27.

8 Altay Cengizer, "Valentine Chirol'e Gecikmiş Bir Cevap: İngiltere'nin Propaganda Savaşları, Çanakkale, Fitzmaurice ve Diğerleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl:13, S.18, Bahar 2015, s.197, 199-200.

9 Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580 1900)*, İstanbul: İletişim yayını, 2004.

10 R.Erhan Güllü, "1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri Halep Örneği", *OTAM*, S:32, Ankara 2012, s.4.

11 BOA. Y.PRK.UM. D:1 G:66.

12 Haluk Selvi, *Millet-i Sadıkada İsyen Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, İstanbul: Timaş yayını, 2011, s.94-95.

amaçla Amerika ve Avrupa ülkelerindeki gazetelerde Osmanlı idaresinin Ermeni halkına karşı planlı bir öldürme hareketi içinde olduğunu iddia eden yayınlar yapılmış ve Ermeni patırtılarında hayatını kaybedenlere dair abartılı rakamlar içeren çok sayıda düzmece rapor yayınlanmıştır. Bu raporları kaleme alanlardan biri de Fitsmoris'dir.

Konsolos Fitsmoris

Gerald Henri Fitsmoris 15 Temmuz 1865'te İrlanda'da Katolik bir ailenin çocuğu olarak Dublin yakınında küçük bir balıkçı köyünde doğdu.¹³ Misyoner olmak için Fitsmoris 17 yaşına kadar dini eğitim aldı ve 1882 yılında kiliselere misyoner yetiştiren Blackrock okulundan Papaz cübbesi giyerek mezun oldu. 1887'de İrlanda Kraliyet Üniversitesi'nden bitirdi ve Dublin'de Katolik Blackrock Koleji'ne atandı.¹⁴ 1888 yılındaki bir yarışmayı kazanarak Levant Konsolosluk Hizmetleri öğrenci tercümanı oldu. 1890 yılında asistan yapıldı. 1891-1892'de Van konsolos vekili, 1892-1893'te Erzurum konsolosluğu ve 1893-1894'te Trabzon konsolosluğu görevlerini ifa etti. 1894'te İstanbul'daki İngiliz elçiliği 3.Dragomanı oldu. 1895'te İzmir Konsolos yardımcılığı ve 1895-1896 yıllarında İngiliz İzmir Konsolosluğu ile Adana konsolos yardımcılığı yaptı.¹⁵ Adana'ya gelen Fitsmoris'in faaliyetleri Mülazım Ata Efendi tarafından tahkik edilmiştir.¹⁶ Urfa'nın Birecik kazasında 1896 yılında Ermenilerin İslam'a geçmesiyle ilgili oluşturulan araştırma komisyonuna İngiliz delegesi oldu. Bu sırada hazırladığı rapordaki bilgiler, Ermeni Meselesi ile ilgili olan Mavi Kitap'a (Blue Book) girdi. İngiltere dışındaki ülkelerde İngiliz hükümeti için çok önemli görevleri yapanların ödüllendirildiği "Order of St.Michael ve St.George" nişanlarını aldı. 1900-1901 yıllarında Selanik Konsolosluğu'na ve 1902 yılında ise Çanakkale Konsolos Yardımcılığı'na vekâlet etti.¹⁷ 1902-1905 yılları arasında Türk Yemen'i ile İngiliz Aden mandası arasındaki sınırın belirlenmesinde İngiliz komiseri olarak çalıştı. Ancak bu iklimde sağlığını kaybetti. Bu görevde sinirlerinin bozulmasına rağmen takdire şayan bir hizmet verdi.¹⁸ 1905 yılında Order of Bath nişanı aldı ve İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'nde Konsolos oldu.¹⁹ George Lloyd'a

13 <http://www.fitzmaurice.info/dragoman.html> (Erişim): 10.03.2015.

14 Geoff R.Berridge, *British Diplomacy In Turkey 1583 To The Present*, Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009, s.2.

15 Halil Ersin Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf yayını, 2010, s.193-194.

16 BOA. DH.TMIK.M. D:5 G:80. 19.Z.1313.

17 Avcı, *a.g.e.*, s.194-195.

18 P.Philip Graves, *İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri 1789-1939*, Çev.Yılmaz Tezkan, Ankara: 21.Yüzyıl Yayını, 1999, s.106.

19 Avcı, *a.g.e.*, s.195.

yazdığı yazılarında Türkçe kelimeler ve deyimler kullanabilen Fitsmoris, 1905 yılından 1906 yılı sonuna kadar İstanbul'da bir fahri ataşe olarak kaldı.²⁰ Fitsmoris; akıllı, dili kullanmada maharetli, karizmatik, çok çalışkan orta sınıf bir İrlandalı Katolik olarak tanıtılmıştır.²¹ Fitsmoris, acımasız, kolaylıkla ikna edebilme kabiliyetine sahip ve her zaman bol enerjili olan biridir. Hatta Türkiye'de Fitsmoris'den korkulduğu iddia edilmiştir.²² 1906 yılında Fitsmoris İngiliz elçiliği ikinci dragomanı ve 1907 yılında da birinci dragoman oldu. 1908 yılında diploması hizmetleri birinci sekreteri oldu.²³ Ünlü İngiliz ajanı Fitsmoris²⁴ Osmanlı siyasi hayatında o kadar etkili ki, hastalığına rağmen görevini sürdürdü. Büyükelçi O'Conor'un ölümünden sonra 12 Nisan 1908 tarihinde Londra'ya gönderdiği bir mektubunda Britanya'nın Osmanlı politikası hakkında tavsiyelerde bulunmuş ve yeni büyükelçi olarak atanacak kişinin vasıflarından bahsetmiştir.²⁵

Eylül 1911'den Ekim 1912'ye Trablusgarp savaşı devam ederken, Ocak 1912'den Haziran 1912'ye kadar Libya İngiliz Konsolosluğu görevinde bulundu. İngiliz hükümeti, İtalyanların Libya üzerinde çıkarları olduğunu kabul edince bunun karşılığında İtalyan hükümeti de Fas ve Balkan işlerinde İngiltere ve Fransa'yı Almanya'ya karşı destekledi.²⁶ 5 Ocak 1914 tarihinde Fener Rum patrikliği İngiliz elçiliğinin Patrikhane'nin isteklerini yerine getirme hususunda gösterdiği yakınlıktan dolayı İngiliz Sefir Louis Mallet ve Fitsmoris'e teşekkür etmişti.²⁷

Fitsmoris, Libya dönüşü sağlığı bozulunca kendisine izin verilmiş ve Mallet'le İngiltere'ye dönmüştü. Ancak Şubat 1914'te İstanbul'a gelmesi gerekirken dönmedi. Mallet tek başına dönünce Fitsmoris'in Londra'daki Osmanlı elçisinin talebiyle dönmediği söylentisi ortaya çıktı.²⁸ Cemal Paşa'ya göre Fitsmoris'in istenmeme sebebi, entrikalar çevirmesidir.²⁹ İngiliz elçiliğinin en yetkili ajanı Fitsmoris'tir.³⁰

20 Bkz. G.R. Berridge, Ed., *Tilkidom and The Ottoman Empire, The Letters of Gerald Fitzmaurice to George Lloyd 1906-1915*, İstanbul: The Isis Press, 2007.

21 Berridge, a.g.e. *British Diplomacy*, s.70.

22 Cengizer, a.g.e., s.197.

23 Avcı, a.g.e., s.195.

24 Süleyman Kocabaş, *İngiliz Tuzağı Osmanlı'nın Yaşatılması ve Yıkılmasında İngiltere'nin Rolü 1783-1923*, Kayseri: Vatan Yayınları, 2003, s.103.

25 Kent, a.g.e., s.203.

26 Avcı, a.g.e., s.195.

27 Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914*, 2.Cilt, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, s.395.

28 Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, London: The Anchor Press, 1916, s.344.

29 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, London: Hutchinson Co., 1922, s.100.

30 Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Pozitif Yayını, 2005, s.208.

Aralık 1914'ten Ocak 1915'e kadar Paris'te çalıştı. Vazifesi Fransızlar ile çalışarak Suriye'deki Osmanlı karşıtı Arap isyanını desteklemektir.³¹ Fitsmoris, Sofya'ya 23 Şubat 1915 tarihinde özel bir elçi olarak geldi.³² Bulgar hükümetini Osmanlı Devletine karşı savaş açmaya teşvik etti. Ancak İngiltere 15 Ekim 1915'te Bulgaristan'a savaş açtı. Kasım 1915'ten Mayıs 1919'a kadar İngiliz Donanma İstihbarat biriminde çalıştı. Bu sırada Fitsmoris'in Balkanlara yerleştiği ve İstanbul'da "Entente Cordiale" lehinde bir darbe planladığı iddia edilir. 21 Kasım 1919'dan 1921 yılına kadar İngiliz Dışişleri'nde çalıştı. Daha sonra emekli edildi.³³ Fitsmoris 1939 senesinde vefat etti.³⁴

Fitsmoris'e göre Bulgaristan'ın bağımsızlığı ABD'li misyonerlerin kurduğu Robert Koleji sayesinde. Bu kolejin isyancı Bulgar elebaşlarını yetiştirdiği iddia edilir.³⁵

Fitsmoris, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Osmanlı Devleti içindeki birçok konsoloslukuna vekâlet etmiştir. Bir tercümandan çok bir İngiliz casusu gibi hareket eden Fitsmoris, daha önce İngiliz Deniz Kuvvetleri istihbarat biriminde görevliydi. Sykes ile Selanik'te görüşürken İstanbul'da bir hükümet darbesi planladığı iddia edilmiştir.³⁶ Cemal Paşa, Tercüman Fitsmoris ve Askeri Ataşe Binbaşı Tyrell'in muhalif kesimlerin yanında Osmanlı hükümetine karşı darbe ve suikast planlarında yer aldıklarına dair kesin bilgi aldıklarını söyler.³⁷ Fitsmoris'in ayrılmasından sonra İngiliz elçiliğinin içler acısı bir hale geldiği, yeni elçilik görevlilerinin tecrübesiz oldukları, Mallet, Beaumont ve Ovey'in Türkçe bilmedikleri, Alman elçiliğiyle başa çıkamayarak İngilizlerin etkisiz kaldıkları ve Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesinde bu durumun önemli bir etken olduğu iddia edilmiştir.³⁸

İngiliz elçilik görevlisi Aubrey Herbert'e göre II.Meşrutiyet'in ilanından sonra Fitsmoris'in istediği zaman Osmanlı devlet adamlarıyla görüşmemekten dolayı kızgın olduğunu söyler. 1930 ile 1938 yılları arasında İngiliz Dışişleri Genel Sekreteri olarak görev yapan Robert Vansittart'a göre Fitsmoris; bütün Yakın Doğu'yu aklında taşıyan bir adamdır.³⁹ İngiliz hükümeti izlediği

31 Avcı, *a.g.e.*, s.196.

32 BOA. HR.SYS. D: 2408 G:7. 04.1915.

33 Avcı, *a.g.e.*, s.196.

34 <http://www.oxforddnb.com/index/41/101041209/> (Erişim): 19.10.2015.

35 Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, Ankara: ASAM. Yayınları, 2002, s.12.

36 Ü.Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVI, S.76, Mart 2010, s.108.

37 Djemal Pasha, *a.g.e.*, s.21-24.

38 Kocatürk, *a.g.e.*, 2.Cilt, s.369.

39 Cengizer, *a.g.e.*, s.200.

siyasete muhalif olabilecek ve doğudaki çıkarlarını tehlikeye düşürebilecek bir Osmanlı hükümeti istemiyordu. Bu konuda Türk düşmanlığıyla tanınmış Tercüman Fitsmoris başroldeydi.⁴⁰ İngiliz yazar Fromkin, Fitsmoris hakkında şöyle yazar: “İstanbul’daki İngiliz Büyükelçi Sir Gerard Lowther’in Fitsmoris’in etkisi altına girdiği anlaşılıyordu.”⁴¹

İngiliz hükümeti izlediği siyasete muhalif olabilecek ve doğudaki çıkarlarını tehlikeye düşürebilecek bir Osmanlı hükümeti istemiyordu. Bu konuda Türk düşmanlığıyla tanınmış Tercüman Fitsmoris başroldeydi. İngiliz yazar Fromkin, Fitsmoris hakkında şöyle yazar: “İstanbul’daki İngiliz Büyükelçi Sir Gerard Lowther’in Fitsmoris’in etkisi altına girdiği anlaşılıyordu.”

Lord Kitchener’in direktifiyle İngiliz orduları Komutanı Çanakkale Savaşları’nda kolay bir yolu deneyerek Amiral Hall’e verdiği emir ile hükümete muhalif kesimlerle temasa geçilmiştir. Bu temas Jön Türkleri tasvip etmeyen Büyükelçi Gerard Lowther’in yardımcısı Fitsmoris tarafından gerçekleştirildi. İstanbul’daki İngiliz tüccarların yardımıyla temasa geçilen kimse Talat Paşa’dır ve Paşa’nın adamlarıyla bağı kuran Griffin Eady adlı bir mühendistir. Goeben’in teslim edilmesi, Almanlardan ayrılmayarak İngiltere’nin yanında yer alması için 4 milyon İngiliz sterlini peşin olarak verme teklif edilmiştir.⁴²

Ermeni Meselesi ve Fitsmoris

Fitsmoris, Ağustos 1894 ile Mart 1896 seneleri arasındaki Ermeni ihtida ve olaylarını araştırdı.⁴³ Anadolu’daki Ermeni bunalımı birçok ihtida olayına arka plan oluşturdu. 3 Mart 1895 tarihinde Birecik’te 200 kadar Ermeni hanesi toplu halde İslam’ı kabul etti. İngiliz ve Rus elçileri bu konuyla çok yakından ilgilendi.⁴⁴ İngiliz hükümetinin Ermenilere ve sorunlarının çözümüne anlayışla yaklaştığını Ermeni patriği adına görevli Ter-Akopyan’a söylemiştir.⁴⁵ Ermeni meselesinde Fitsmoris’in inatçı cesaretinin pek çok hayatı kurtardığı iddia edilmiştir.⁴⁶ Fitsmoris, Karahisar-ı Şarkî’ye giderek

40 Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşması’ndan Harb-ı Umumi’ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, İstanbul: Ötüken neşriyat, 1999, s.116-117.

41 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, çev.M.Harmancı, İstanbul: Epsilon yayınları, 2004, s.29-30.

42 Hasan Köni, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat Ve Günümüze Etkileri”, *Avrasya Dosyası*, C.8, S.2, Yaz 2002, s.160.

43 Funda Adıttatar, “İzmir İngiliz Konsolosluğunun Siyasi Faaliyetleri Kapsamında Ermeni Meselesi 1878-1914”, *Tarihin Peşinde*, S.5, 2011, s.64.

44 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II.Abdülhamit Dönemi*, İstanbul: YKY., 2002, s.94.

45 Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1678-1914*, Ankara: SRT Yayınları, 2015, s.311.

46 Aubrey Herbert, *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, Ter.Y.Tezkan, Ankara: 21.Yüzyıl Yayını, 1999, s.199.

Suşehri, Koyulhisar ve Hamidiye kazalarını gezmiştir. Hizmetçisi Karşılı bir Ermeni aracılığıyla Hamidiye'de bulunan Ermenilerin durumlarını izlettiği ve nüfus miktarları ile diğer durumlarına ilişkin bazı araştırmalar yaptırdığı haberi alınmıştır.⁴⁷

Ocak 1896 tarihinde Osmanlı padişahı, İngiliz Büyükelçi Philip Currie'ye beraber bir araştırma komisyonu oluşturmayı ve Ermenilerle ilgili iddiaları araştırmayı teklif etti.⁴⁸ Bu komisyon için İngiltere'nin İzmir Konsolos vekili Gerald Henri Fitsmoris ile Halep Evkaf Dairesi Muhasebecisi Ali Rıza Efendi ve Halep Hukuk Mahkemesi Reisi Mustafa Nedim Efendi görevlendirildi.⁴⁹ Fitsmoris araştırma komisyonu görevi için iyi bir tercihtir. Çünkü Ermeni meselesiyle yakından ilgileniyor ve Van, Erzurum gibi Ermeni olaylarının çıktığı yerlerde görev yapmıştı. İngiliz Elçisi Philip Currie'ye Ermenilerle ilgili çok sayıda rapor gönderdi. Fitsmoris halkla görüşmelerinde Müslümanlardan çok Ermeniler ile konuştu. Currie'ye Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldığını ve katledildiğini anlatan raporlar yazdı.⁵⁰ Birecik, Urfa ve Adıyaman hadiselerine dair Fitsmoris'in gönderdiği raporların gerçekliği tartışılmıştır.⁵¹ Fitsmoris'in Ermenilerle alakalı yazdığı raporlar İngiliz parlamentosunda tartışıldı ve *The Times* gibi gazetelere haber oldu.⁵²

Ali Rıza Efendi ve Mustafa Efendi, Birecik kazasına 17 Şubat 1896 tarihinde Fitsmoris ise 25 Şubat'ta ulaştı. Fitsmoris, Birecik'teki devlet görevlileri tarafından iyi karşılandığını, Kasım ve Ocak aylarında çıkan hadiselerde kazanın ileri gelen Müslümanlarının, mukatele başladığında Ermenileri saldırılardan korumak için gayret sarf ettiklerini ve birçok Ermeni'nin Müslüman komşularının evine sığındığını raporunda belirtmiştir.⁵³ Mesela Protestan İbrahim Ağa olaylar sırasında Müslüman Hacı Zekeriya Ağa'nın yardımıyla kurtulduklarını Fitsmoris'e bizzat söylemiştir.⁵⁴ Fitsmoris Ermenilerin hayatını kurtaran Müslümanların ödüllendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵ Osmanlı tarafının komisyon üyeleri, ihtida eden Ermenilere kendi istekleri ile mi bu kararı verdiklerini sormak istedi. Ancak Fitsmoris

47 BOA. Y.PRK.UM. D:28 G:61. 30.10.1893.

48 "Converts to Islam", *The Times*, June 13, 1896.

49 Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, *Reports by Vice-Consul Fitzmaurice From Birejik, Ourfa, Adıyaman and Behesni*, Printed For Her Majesty's Stationery Office, London, June 1896, Birejik, March 5, 1896, s.2.

50 Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri Sosyal-Siyasi Ve Kültürel Hayat*, Ankara: Gazi Kitapevi, 2013, s.75, 77.

51 BOA. Y.A.HUS. D:358 G:2. 15.Ra.1314.

52 Berridge, a.g.e. *British Diplomacy*, s.90.

53 Geoff R.Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of The British Embassy in Turkey*, Boston: University of Leicester Martinus Nijhoff Publishers, 2007, s.26.

54 BOA. Y.A.HUS. D:352 G:1. Lef:2. 18 Şubat 1311.

55 Özşavlı, a.g.e., s.73.

kimsenin korkudan asıl niyetini açıklayamayacağını ileri sürdü. Karşılıklı müzakerelerden sonra birlikte Ermenilerin yanına giderek onlarla konuşmayı kararlaştırdılar. Hatta isteyenin tek başına da araştırma yapabileceği kabul edildi.⁵⁶ İfade biçimi konusunda Osmanlı görevlileri ile Fitsmoris arasında bir anlaşmazlık vardı.⁵⁷

10 Mart'ta Urfa'ya, 23 Mart'ta Adıyaman'a ve 26 Mart'ta Besni'ye gelen Fitsmoris hadiseleri araştıran bir soruşturmacıdan çok, Müslüman olan Ermenileri eski dinlerine döndürmeye çalışan bir misyoner gibi davrandı. Raporları Currie vasıtasıyla İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'e ve dünya basınına ulaştı. Fitsmoris, ihtida edenleri yeniden Hıristiyan olmaya ikna ettiğini söylüyordu. Daha sonra Ermenilerin çoğunluğu Hıristiyanlığa geri döndü (110 aile) ve 14 Temmuz'da camilerini kiliseye döndürdüler. 120 aile ise Birecik'ten ayrıldı.⁵⁸ 1895'te Misyoner Corinna Shattuck'ın Urfa'daki Ermeni hadisesiyle ilgili New York Times'daki mektubu ile konsolos Fitsmoris'in raporu arasında büyük bir benzerlik görülmektedir.⁵⁹ Misyoner Shattuck saldırıya uğradığı zaman Urfa'lı Müslümanlar yardımıyla kurtarılmıştır.⁶⁰ Fitsmoris, Urfa'da Ermenilerin İslam'ı zorla kabul ettiğini ve delilsiz ve ispatsız olarak 2500 Ermeni'nin Urfa katedralinde imha edildiğini iddia eder.⁶¹ Urfa katedralinde ölenlerin sayısı 1000 olarak verilir.⁶² Shattuck Ermeni kurbanlarının sayısını 5000 olarak verirken Fitsmoris hızını alamaz iki gün içinde 8000 Ermeni'nin öldürüldüğünü ve bu sayının artabileceğini kaydeder.⁶³ Fitsmoris'e atfedilen farklı rakamlar verildiği görülmektedir.

Urfa, Birecik, Adıyaman ve Besni'deki Ermenilerin çıkarttığı olayları soruşturan Fitsmoris'in hazırladığı bir rapordaki iddiaları Osmanlı meclisinde görüşülmüştür.⁶⁴ Fitsmoris, ben o zamanlar Birecik'te Ermeniler için

56 BOA. HR.SYS. D:2859 G:63.

57 Selim Deringil, *Simgeden Millete II.Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007, s.231.

58 Özşavlı, a.g.e., s.77-78.

59 Corinna Shattuck, "The Massacre at Urfa", *Armenian Massacres and Turkish Tyranny*, National Publishing Co., Chicago 1896, s.340-344. "Three Days of Butchery, A Woman Describes The Massacre of Armenians in Ourfa", *The New York Times*, February 17, 1896.

60 "These Turks Are Heroes, Protected Miss Corinna Shattuck, an American", *The New York Times*, February 24, 1896.

61 Sir Edwin Pears, *Life Of Abdul Hamid*, London: Methuen&Co. Ltd., 1912, s.289.

62 Graves, a.g.e., s.106.

63 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev.Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayını, 4.baskı, 2013, s.289.

64 BOA. HR.SYS. D:2792 G:10. 09/1896.

çalışıyordum demiştir.⁶⁵ Hazırladığı raporun çelişkili ve mübalağalı olduğu Osmanlı hükümetince kabul edilir.⁶⁶

Haleb Vilayetine bağlı Birecik kazasından olup Müslümanlığı kabul eden Ermeni Katolik ve Protestanların kendi arzularıyla bu dini kabul ettikleri Fitsmoris'e anlatılmıştır.⁶⁷ 10 Eylül 1896 tarihli bir resmi belgeye göre; 1000 Ermeni'den büyük bir kısmının kendi arzuları ile İslam'ı kabul ettiler.⁶⁸ Ermeni halkının gerek ferdi gerekse toplu olarak ihtidaları sırasında, Osmanlı devleti tarafından herhangi bir baskıya maruz kalmamalarına rağmen bazı kişiler bu ihtidalarda zor kullanıldığını iddia ederler.⁶⁹ Olaylardan bir müddet sonra Ermenilerin ihtidası durmuştu.⁷⁰ Ancak can korkusu gerekçesiyle Müslüman olan birçok Ermeni tekrar eski dinlerine geri dönmüş ve camilerini de kiliseye çevirmişlerdir. Bu durum büyük devletlerin elçilerine haber verilmiştir.⁷¹ Başlarına sardıkları sarığı çıkarıp Hristiyanlığa geri dönen Ermenilerin bu hareketinden dolayı bir hadise çıkmasını önlemek amacıyla ve taassup erbabına fırsat vermemek için bölgeye bir tabur asker yerleştirilmiştir.⁷²

Urfa, Birecik, Adıyaman ve Besni'de yapılan araştırmalara Fitsmoris bizzat iştirak etmiştir. Araştırmaları sırasında birçok Ermeni ile yalnız görüşerek onlara baskı ve tehdit altında olup olmadıklarını sormuştur. Aldığı cevaplarda bir baskı olmadığı sonucu çıksa da raporunda aksini yazmıştır.

Urfa, Birecik, Adıyaman ve Besni'de yapılan araştırmalara Fitsmoris bizzat iştirak etmiştir.⁷³ Araştırmaları sırasında birçok Ermeni ile yalnız görüşerek onlara baskı ve tehdit altında olup olmadıklarını sormuştur. Aldığı cevaplarda bir baskı olmadığı sonucu çıksa da raporunda aksini yazmıştır.⁷⁴ Ayrıca Müslüman olduğunu iddia eden Ermenilerin kiliselerinde gizlice ayin yapmaya devam ettikleri ortaya çıkmıştır.⁷⁵

Fitsmoris, Ermeni mahallesine Müslümanların sadece yağma için saldırdığını

65 Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969, s.186-187.

66 BOA. HR.SYS. D:2859 G:64. 09.06.1896.

67 BOA. Y.A.HUS. D:352 G:1. 01.Z.1313.

68 BOA. Y.A.HUS. D:359 G:6. 28 Ağustos 1312 / 10 Eylül 1896.

69 Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması, Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İstanbul: İletişim Yayını, 2014, s.97, 101.

70 "Christians Safe In Turkey, Their Enforced Conversion to Islamism Stopped by the Sultan", *The New York Times*, May 16, 1896.

71 BOA. Y.A.HUS. D:352 G:60. 15.Z.1313.

72 BOA. DH.TMİK.M. D:10 G:44. Lef:1, 2. 7 Safer 1314. (6 Temmuz 1312).

73 BOA. HR.SYS. D:2758 G:33. 09/1896.

74 BOA. DH.YEE. D:49 G:61.

75 BOA. HR.SYS. D:2792 G:20. 08.13.1896.

ve bir Müslüman'ın ölmesi üzerine Müslümanlardan bir grup Ermeni mahallesine saldırır. Gün batana kadar süren karşılıklı mukâtelede 150 Ermeni ölür, 60'ı da yaralanır.⁷⁶ Yine Fitsmoris, Müslümanların Ermenilere saldırmayı bir dini vecibe olarak gördüğünü iddia eder.⁷⁷ Bir gazete haberinde olaylar sırasında Müslüman ve Ermenilerden 31 ölü ve 50 de yaralı olduğu yazmıştır.⁷⁸ Bir başka kaynak Hristiyanların kaybının 96 kişi olduğunu kaydeder.⁷⁹ Net rakam vermeden ya da abartılı rakamlar vererek binlerce Ermeni'nin Birecik'teki olaylar sırasında Arap, Türk ve Kürtler tarafından katledildiğine dair birçok gazete haberi yazıldı.⁸⁰ Bunlardan biri Birecik'teki olaylarda 900 Ermeni'nin telef olduğunu iddia eder.⁸¹ Hakikatte Birecik'teki karışıklık ve çatışma sırasında birçok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetti. Kesin sayıyı bilemiyoruz, fakat elçilerin, gazetecilerin ve misyonerlerin ölü sayısını abarttığı kesindir. Mesela Birecik'teki ölü sayısı 2.000'e kadar çıkarılmıştır. Ancak bir başka İngiliz görevli Norman'a göre ise; Birecik'te sadece 5 kişi öldü.⁸² Fitsmoris, Birecik'teki olaylardan sonra hayatta kalan Ermeni nüfusunu 1500 olarak verir.⁸³ 1896 yılı Halep salnamesine göre: Birecik kazasında 623 kadın ve 661 erkek olmak üzere Ermeni nüfusu 1284'tür.⁸⁴ Fransız araştırmacı Cuinet, 1892 yılında Birecik'teki Ermeni nüfusunu 1415 olarak verir.⁸⁵ Yani kazadaki nüfustan kat kat fazla ölü ve yaralı sayısı Fitsmoris gibilerce iddia edilmektedir.

Birçok kazada Ermenilerin öldürülme ya da Müslüman olma arasında tercihe zorlandığı için can korkusu içinde olduğu iddia edilmiştir.⁸⁶ Ermenilere işkence yapıldığı, öldürüldüğü ve dinlerini değiştirmeye zorlandığı iddialarını içeren birçok masa başı ve imzasız gazete haberleri yazılmıştır.⁸⁷ Özellikle İngiliz basınında Birecik'teki iğtişaşla ilgili kasıtlı ve düşmanca yayınlar

76 Özşavlı, *a.g.e.*, s.72.

77 Akçam, *a.g.e.*, s.107.

78 "Beridjik, Biredjik Affair Interpreted Official Version of a Riot, Reported as a Terrible Massacre", *The New York Times*, January 8, 1896.

79 George H. Filian, *Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian*, Hartford Conn. American Publishing Co., 1896, s.293.

80 BOA. HR.SYS. D:36 G:30. 05/1896.

81 BOA. HR.SYS. D:2734 G:19. 05/1896.

82 Charles Boswell Norman, *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, Haz:Y.Ercan, Ankara: A.Ü.OTAM. Yayını, 1993, s.70-71.

83 "Vice-consul Fitzmaurice to Sir P.Currie, Birejik, March 5, 1896", *a.g.e.*, s.4.

84 *Salname-i Vilayet-i Haleb*, def'a 24, "Nüfus idaresi kuyudatından çıkarılan Birecik kazasının nüfus cetveli", 1314/1896, s.274.

85 Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Tome II Les Provinces Arabes Alep, Mossoul, Bagdad, Bassorah*, c.II, İstanbul: The Isis Press, 2001, s.264-271.

86 "Armenian Massacres", *The Record-Union*, November 18, 1895; "Converts to Islam", *The Times*, June 13, 1896; "Armenian Massacres Confirmed", *The New York Times*, February 19, 1896.

87 BOA. HR.SYS. D:2749 G:11. 24/1896.

yapıldı.⁸⁸ Mesela Birecik'te Fransız konsolosunun raporuna göre 2000 Ermeni öldürüldü iddiası dile getirilir.⁸⁹ Ancak bu konsolosun adı verilmez ve raporunun nerede olduğu bilinmemektedir. Bu tür yayınlardaki iddiaların gerçeklerle bir ilgisi olmadığı Osmanlı hükümeti yetkililerince birçok kez Avrupalı diplomatlara ifade edilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada 1907 yılından 1914 yılına kadar İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde bir tercüman ve konsolos vekili olarak görev yapan Gerald Henri Fitsmoris'in (1865-1939) Ermeni meselesi ve ihtidalar ile ilgili bir raporu kısaca incelenmiştir. Fitsmoris'in raporunda yer alan mübalağalı veriler Avrupa basınına Osmanlı hükümeti aleyhinde yansımıştır. Fitsmoris'in raporundaki iddiaların gerçekleri pek yansıtmadığı, aksine dünya kamuoyu nezdinde bir Osmanlı karşıtlığı ve Ermeni mağduriyet ve mazlumiyet algısı yaratma çabası gösterildiği sonucuna varılmaktadır. Fitsmoris'in raporunda Birecik kazasıyla ilgili verdiği ölü ve yaralı sayılarının nüfus istatistiklerini veren kaynaklardaki verilerle uyuşmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Fitsmoris'e atfederek sayı verenlerin de birbirinden farklı rakamlar verdikleri görülmektedir.

Avrupa kamuoyunu Ermeni meselesinde etkilemenin en tesirli yolu bol bol olumsuz haberler yayınlamak ve ölenlerin dramatik hikâyelerini anlatmaktır. Halk içinde çok az kişi gazetelerdeki bilgilerin doğruluğunu sorguluyordu. Ermeni hadiseleriyle alakalı haberlerin birçoğu görgü tanıklarının gerçek ifadelerine ve resmi belgelere dayanmıyordu. Bu tür kasıtlı ve yanlış bilgiler; sefir, konsolos, misyoner, yazar, asker, seyyah, arkeolog, bankacı, ajan, casus, gazeteci vb. tarafından iddia edilmiştir. Şimdiye kadar olayları sadece misyonerlerin, elçilik görevlilerinin, gazetecilerin ve Ermeniler'in anlattığı ve süslediği şekilde duyduk. Henüz Osmanlı yönetiminin açıklaması veya savunması yeterince dinlenmedi ve dile getirilmedi.

Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar ve din değiştirme haberleri ortaya çıkınca Osmanlı hükümeti Müslüman olan Ermenilerin samimiyetinin şüpheli olduğunu ve birçok olayda Ermenilerin tahriklerine karşı Müslüman halkın doğal bir tepki verdiğini ifade etmiştir.

İngiltere'nin Ortadoğu'ya hâkim olması ve Osmanlı Devleti'nin zayıflaması için çaba harcayan Fitsmoris'i, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Ermeni Meselesi'ne özel bir ilgi gösteren bir diplomat olarak görmekteyiz.

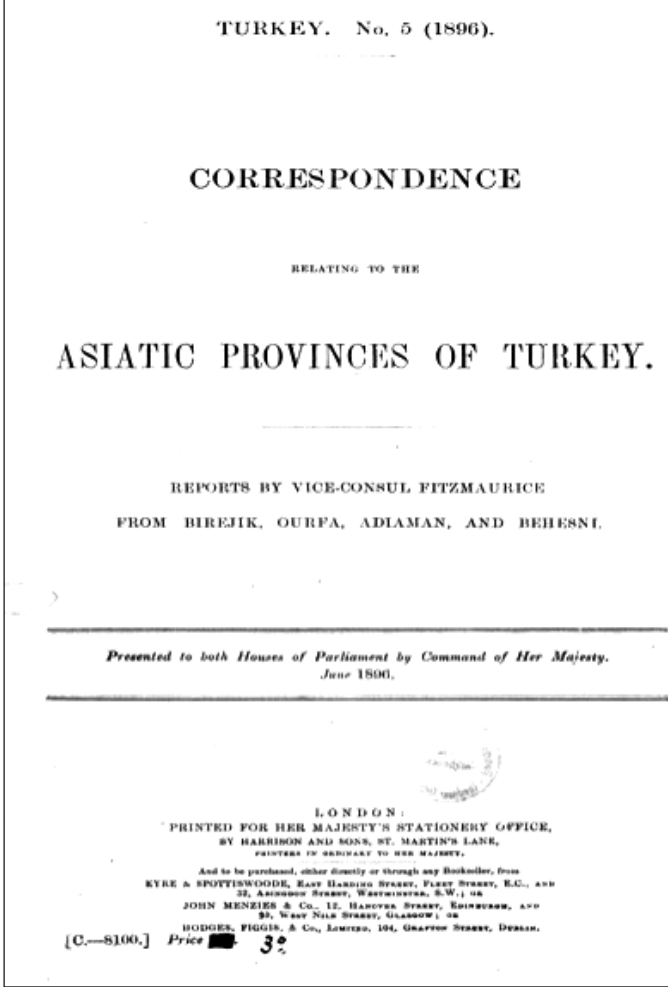
88 BOA. HR.SYS. D:2758 G:5. 17/1896.

89 "Butcheries Not At An End Constantinople Correspondent Says More Outrages Are Planned", *The New York Times*, January 27, 1896.

EKLER:

EK-1

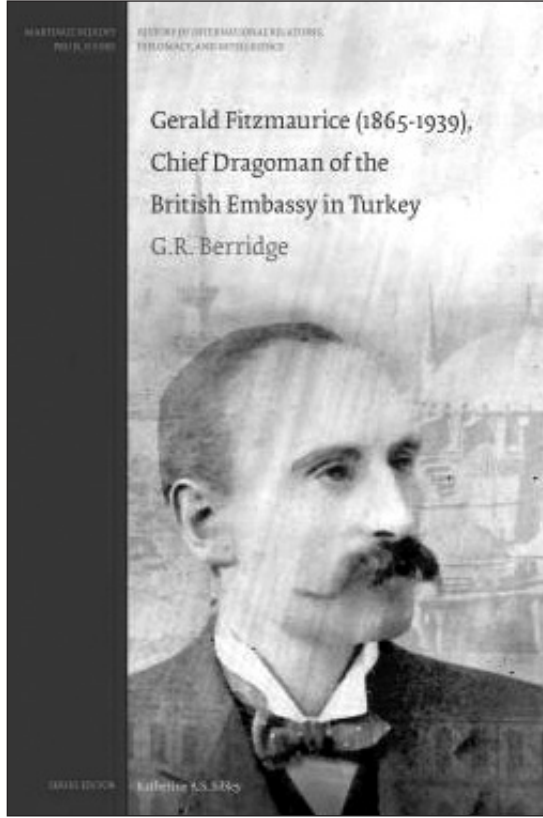
İngiliz elçiliğinden konsolos Gerald Henri Fitzmaurice'in raporu.

<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau/content/pageview/211437> (Erişim): 16.10.2015.

EK-2

Gerald Fitzmaurice (1865-1939)

Geoff R.Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of The British Embass in Turkey*, Boston: University of Leicester Martinus Nijhoff Publishers, 2007.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri:

BOA. DH.TMIK.M. D:10 G:44. Lef:1, 2. 7 Safer 1314. (6 Temmuz 1312).

BOA. DH.TMIK.M. D:5 G:80. 19.Z.1313.

BOA. DH.YEE. D:49 G:61.

BOA. HR.SYS. D: 2408 G:7. 04.1915.

BOA. HR.SYS. D:2734 G:19. 05/1896.

BOA. HR.SYS. D:2749 G:11. 24/1896.

BOA. HR.SYS. D:2758 G:33. 09/1896.

BOA. HR.SYS. D:2758 G:5. 17/1896.

BOA. HR.SYS. D:2792 G:10. 09/1896.

BOA. HR.SYS. D:2792 G:20. 08.13.1896.

BOA. HR.SYS. D:2859 G:63.

BOA. HR.SYS. D:2859 G:64. 09.06.1896.

BOA. HR.SYS. D:36 G:30. 05/1896.

BOA. Y.A.HUS. D:352 G:1. 01.Z.1313.

BOA. Y.A.HUS. D:352 G:1. Lef:2. 18 Şubat 1311.

BOA. Y.A.HUS. D:352 G:60. 15.Z.1313.

BOA. Y.A.HUS. D:358 G:2. 15.Ra.1314.

BOA. Y.A.HUS. D:359 G:6. 28 Ağustos 1312 / 10 Eylül 1896.

BOA. Y.PRK.UM. D:1 G:66.

BOA. Y.PRK.UM. D:28 G:61. 30.10.1893.

B) Süreli Yayınlar:

“Armenian Massacres Confirmed”, *The New York Times*, February 19, 1896.

“Armenian Massacres”, *The Record-Union*, November 18, 1895.

“Beridjik, Biredjik Affair Interpreted Official Version of a Riot, Reported as a Terrible Massacre”, *The New York Times*, January 8, 1896.

“Butcheries Not At An End Constantinople Correspondent Says More Outrages Are Planned”, *The New York Times*, January 27, 1896.

“Christians Safe In Turkey, Their Enforced Conversion to Islamism Stopped by the Sultan”, *The New York Times*, May 16, 1896.

“Converts to Islam”, *The Times*, June 13, 1896.

“These Turks Are Heroes, Protected Miss Corinna Shattuck, an American”, *The New York Times*, February 24, 1896.

“Three Days of Butchery, A Woman Describes The Massacre of Armenians in Ourfa”, *The New York Times*, February 17, 1896.

C) Araştırma-Tetkik Eserler:

Adıtatır, Funda. “İzmir İngiliz Konsoloslğunun Siyasi Faaliyetleri Kapsamında Ermeni Meselesi 1878-1914”, *Tarihin Peşinde*, S.5, 2011, s.57-70.

Akçam, Taner. *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması, Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İstanbul: İletişim Yayını, 2014.

Avcı, Halil Ersin. *İngiliz Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf yayını, 2010.

Aybay, Rona. *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Berridge, Geoff R. *British Diplomacy In Turkey, 1583 To The Present*, Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009.

Berridge, Geoff R. Ed., *Tilkidom and The Ottoman Empire, The Letters of Gerald Fitzmaurice to George Lloyd 1906-1915*, İstanbul: The Isis Press, 2007.

Berridge, Geoff R. *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of The British Embassy in Turkey*, Boston: University of Leicester Martinus Nijhoff Publishers, 2007.

Cengizer, Altay. “Valentine Chirol’e Gecikmiş Bir Cevap: İngiltere’nin Propaganda Savaşları, Çanakkale, Fitzmaurice ve Diğerleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl:13, S.18, Bahar 2015, s.195-218.

Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, *Reports by Vice-Consul Fitzmaurice From Birejik, Ourfa, Adiaman and Behesni*, Printed For Her Majesty's Stationery Office, London, June 1896, Birejik, March 5, 1896.

Cuinet, Vital. *La Turquie D'asie Tome II Les Provinces Arabes Alep, Mossoul, Bagdad, Bassorah*, C.II, İstanbul: The Isis Press, 2001.

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi*, İstanbul: YKY, 2002.

Deringil, Selim. *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007.

Djermal, Pasha. *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, London: Hutchinson Co., 1922.

Filian, George H. *Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian*, Hartford Conn. American Publishing Co., 1896.

Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Epsilon yayınları, 2004.

Graves, P.Philip. *İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri 1789-1939*, Çev. Yılmaz Tezkan, Ankara: 21. Yüzyıl Yayımları, 1999.

Güllü, R.Erhan. "1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri Halep Örneği", *OTAM*, S:32, Ankara, 2012, s.1-32.

Halaçoğlu, Ahmet. "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Bellekten*, C.LXVII, S.250, Aralık 2003, s.1-26.

Heller, Joseph. *British Policy Towards the Ottoman Empire: 1908-1914*, London: Frank Cass and Company Ltd., 1983.

Herbert, Aubrey. *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, Ter. Yılmaz Tezkan, Ankara: 21. Yüzyıl Yayımları, 1999.

<http://www.fitzmaurice.info/dragoman.html> (Erişim): 10.03.2015.

<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau/content/pageview/211437> (Erişim): 16.10.2015.

- <http://www.oxforddnb.com/index/41/101041209/> (Erişim): 19.10.2015.
- İlter, Erdal. “Ermeni Meselesi’nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere’nin Rolü”, *OTAM*, S.6, Ankara, 1995, s.155-171.
- Kent, Marian. *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, Çev.Ahmet Fethi, İstanbul: TVY. Yayını, 1999.
- Kieser, Hans-Lukas. *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev.Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayını, 4.baskı, 2013.
- Kocabaş, Süleyman. *İngiliz Tuzağı Osmanlı’nın Yaşatılması ve Yıkılmasında İngiltere’nin Rolü 1783-1923*, Kayseri: Vatan Yayınları, 2003.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsolosları (1580 1900)*, İstanbul: İletişim yayını, 2004.
- Kocatürk, Önder. *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914*, 2.Cilt, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- Koloğlu, Orhan. *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Pozitif Yayını, 2005.
- Köni, Hasan. “Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat Ve Günümüze Etkileri”, *Avrasya Dosyası*, C.8, S.2, Yaz 2002, s.150-166.
- Meram, Ali Kemal. *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kıtaş Yayınları, 1969.
- Muhtar, Mahmud. *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşması’ndan Harb-ı Umumi’ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, İstanbul: Ötüken neşriyat, 1999.
- Norman, Charles Boswell. *Ermeniler’in Maskesi Düşüyor*, Haz:Yavuz Ercan, Ankara: Ankara Üniversitesi OTAM. Yayını, 1993.
- Özşavlı, Halil. *Urfa Ermenileri Sosyal-Siyasi Ve Kültürel Hayat*, Ankara: Gazi Kitapevi, 2013.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul: MEB, 1983.

Pears, Sir Edwin. *Forty Years in Constantinople*, The Anchor Press, London, 1916.

Pears, Sir Edwin. *Life Of Abdul Hamid*, Methuen&Co. Ltd., London, 1912.

Polat, Ü. Gülsüm. “Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu’nun Kuruluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVI, S.76, Mart 2010, s.97-131.

Ryan, Andrew. *The Last of The Dragomans*, London: Geoffrey Bles, 1951.

Salname-i Vilayet-i Haleb, def’a 24, “Nüfus idaresi kuyudatından çıkarılan Birecik kazasının nüfus cetveli”, 1314/1896.

Selvi, Haluk. *Millet-i Sadıkada İsyân Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, İstanbul: Timaş yayını, 2011.

Sertçelik, Seyit. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1678-1914*, Ankara: SRT Yayınları, 2015.

Shattuck, Corinna. “The Massacre at Urfa”, *Armenian Massacres and Turkish Tyranny*, Chicago: National Publishing Co., 1896.

Turan, Ömer. *Avrasya’da Misyonerlik*, Ankara: ASAM. Yayınları, 2002.